

Overgenomen uit: *Begijnhofkrant* 67 (2020) 8-15

HET PROCESSIONALE HERBEKEKEN

Is het 'Responsoriaal Processionale' alleen maar een processieboek?

Hugo Vanden Bossche

In vergelijking met andere begijnhoven heeft het Turnhoutse begijnhof niet alleen een grote boekencollectie, maar ook een uitgebreide muziekcollectie.¹ Een deel van die laatste collectie zijn boeken voor de liturgie van het officie (het brevier), de liturgie van de H. Mis (het missaal), de liturgie van de sacramenten en zegeningen (het rituale) en profane en sacrale gezangen. Vanaf de 15de eeuw werd het gebruikelijk om in een rituale gezangen op te nemen die bij processies horen². Het processionale of processieboek bevat normaal hymnen, antifonen, responsoria, een litanie en gebeden die worden gelezen en/of gezongen tijdens de rondgang van specifieke processies.³

In de Turnhoutse muziekcollectie is een liturgisch muziekhandschrift uit het midden van de 16de eeuw aanwezig (inventarisnummer B TUbeg Hs 01¹) dat eerst als 'antifonarium' werd beschreven.⁴ Een antifonarium is een boek met gezangen uit het officie (soms uit de H. Mis) dat, naast antifonen, ook responsoria (beurtzangen, vraag- en antwoordgezangen) bevat.⁵ Zoals verder wordt beschreven, werden in dit handschrift veel teksten met muzieknotatie uit de getijden⁶ (vooral metten en vespers) opgetekend. Maar het boek bevat enkel geselecteerde gezangen voor bepaalde zondagen en feestdagen (wisselende gezangen) en niet, zoals in een antifonarium, de bij een officie behorende vaste gezangen. Dat is waarschijnlijk de reden waarom het bij het opmaken van de inventaris van de muziekcollectie niet als een antifonarium werd beschreven.^{7,8} Het manuscript werd toen gedefinieerd als een 'processionale'.^{7,9} Zoals verder wordt aangetoond, bevat het boek veel meer responsoria en daarbij horende verzen dan antifonen en hymnen. Een boek met processiegezangen met voornamelijk responsoria definieert Michel Huglo als een 'Responsoriaal Processionale'.⁷ Zoals verder zal worden aangetoond, kan die naam maar op een deel van dit boek worden toegepast. (Bovenstaande paragraaf is niet aanwezig in de *Begijnhofkrant*)

Beschrijving van het 'Responsoriaal Processionale'

Foto 1: Het door de Vlaamse overheid als 'topstuk'¹⁰ erkende Turnhoutse processionale bevat III plus 65 perkamenten folia. Afmetingen (hoogte x breedte x dikte): 29,8 cm x 20,3 cm x 6,2 cm, bladspiegel: 20,0 cm x 13,4 cm. Band in hout, overtrokken met gestempeld leder, vijf koperen knoppen, voor en achter vier hoeken versterkt met koper, en twee sloten (niet meer intact).⁷ Vanaf folio 4r tot folio 60v zijn er zes notenbalken (vijf lijnen) per pagina en zwarte kwadraatnotatie. Inventarisnummer muziekcollectie: B TUbeg Hs 01¹.
Foto: Ludo Verhoeven

Volgens De Loos (†) en Van der Poel¹¹ werden bij processies ‘processionales’ (processieboekjes) gebruikt die klein en licht waren, minder dan 100 folia bevatten, circa 20 bij 13,50 cm meten, en die bij het processielopen gemakkelijk in de hand gehouden kunnen worden. In tabel 1 worden de afmetingen van enkele processionales opgesomd die bij het processielopen of alleen bij de staties gebruikt werden of in de kerk op een lezenaar geplaatst werden voor de celebrant, cantor, voorzanger, ...

Tabel 1

Formaat van processionalia (in cm, hoogte x breedte)

Processionale Cisterciense 1451-1500, 1501-1550	15,0 x 11,0 ¹²
Processionale priorij van Saint-Louis de Poissy 1505-1515	16,0 x 11,0 ¹³
Processionale van Katherina Beukels Brugge ca. 1550	16,0 x 11,5 ³
Processionale Begijnhof Turnhout (B1838 ¹) 1866 ^a	18,0 x 11,5 ¹⁴
Zes processionales uit Brugge 16de-18de eeuw (gemiddeld)	18,6 x 12,4 ¹⁵
Liederhandschrift Brussel (HSBSKB II 2631) ca. 1525 ^b	20,0 x 13,5 ¹¹
Processieboek Utrecht 1475–1500	20,5 x 14,0 ¹⁶
Processieboekje Turnhout Begijnhofkoor 2010 ^d	21,0 x 14,4
Processionale Turnhout SAT ^c (ODA 1218) 1819	22,0 x 17,0 ¹⁷
Processionale Sint-Pieterskapittel (B TUbeg Dr 05) 1765	22,6 x 17,8 ¹
Processionale Turnhout SAT (MB 5134) 1841	23,0 x 18,5 ¹⁸
‘(Responsoriaal) Processionale’ (B TUbeg Hs 01) ca. 1550	29,8 x 20,3 ¹

a. Dit processionale is een aangepaste versie van een processionale uit 1629.

b. Het handschrift kan zowel in de liturgie als bij het processielopen gebruikt zijn.¹¹

c. SAT: Stadsarchief Turnhout

d. Het door het Koninklijk Heilig Kruis Begijnhofkoor tijdens de Sacramentsprocessie gebruikte processieboekje¹⁹ bevat gezangen ter ere van het Heilig Sacrament voor de Palm- en Sacramentsprocessie (feest Heilig-Kruisverheffing). (Meegedeeld door Herbert Op de Beeck, koorleider).

Foto 2: Processie op het begijnhof: het door het Koninklijk Heilig Kruis Begijnhofkoor tijdens de Sacramentsprocessie (2010) gebruikte (en zelfgemaakte) processieboekje bevat gezangen ter ere van het Heilig Sacrament voor de Palmprocessie (Palmzondag) en Sacramentsprocessie (feest Heilig-Kruisverheffing). Het bevat 20 bladzijden, afmetingen: 21,0 x 14,4 cm. Foto: Begijnhofkoor

Het formaat van het 'responsoriaal processionale' is duidelijk groter dan dat van de boeken die volgens De Loos en Van der Poel¹¹ geschikt zijn om tijdens het processielopen gebruikt te worden. Het lijkt me voor de voorzanger(ster) niet zo handig om dit relatief grote boek tijdens een processie, vooral op het hof, mee te dragen en nog minder om eruit te zingen. Het boek kan wel gebruikt zijn bij de *staties*, maar het is niet geweten of er toen op het nog kleine begijnhof op bepaalde plaatsen haltgehouden werd voor de zegening. Mogelijk werd het boek tijdens bepaalde liturgische vieringen, zoals de koorboeken voor de H. Mis en koordiensten, op een lezenaar geplaatst en werd het gebruikt door onder meer de cantrix (voorzangster) bij bijvoorbeeld de intredeprocessies. Mogelijk werd het ook door de novicemeesteres of begijnhofkosteres gebruikt bij de opleiding van de koorbegijnen (de begijntjes choristen), die de verschillende gezangen van buiten leerden. Ook het processionale van het Sint-Pieterskapittel (B TUbeg Dr 05¹) werd waarschijnlijk alleen door de cantor van het kapittel gebruikt.

Inhoud

Een titelblad is niet aanwezig. Mogelijk is er nooit een geweest. Het handschrift is te dateren rond 1550⁷, zeker in de middeleeuwen²⁰, maar ook in de 16de-17de eeuw ontbrak dikwijls een titelblad⁸. Wanneer we het boek openslaan en de later bijgeschreven gebeden en enkele gezangen overslaan, vinden we negen collectegebeden (*oratio*) voor bijzondere feesten (folio IIIr -folio 3v).

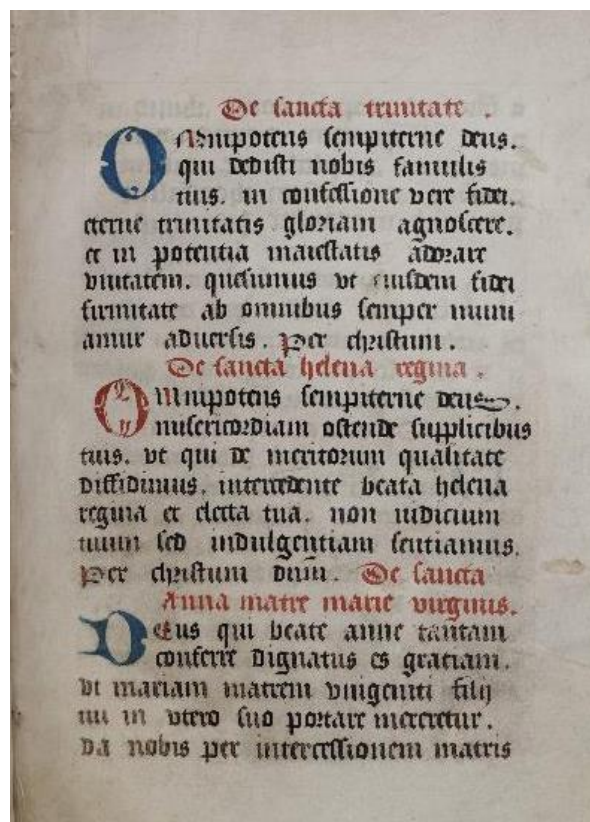

Foto 3: De collectegebeden zijn genoteerd in gotisch schrift, met gebruikmaking van zwarte, rode en blauwe inkt. De afwisseling van blauw en rood wordt vrijwel in alle liturgische boeken gebruikt voor praktische afspraken, maar zoals hier ook voor de typografische verheldering.⁹ Foto: Alamire Foundation

Het is verwonderlijk dat een processionale begint met collectegebeden, die tijdens de H. Mis door de celebrant gelezen worden direct na het *Gloria in excelsis Deo*. Dit repertoire lijkt eerder thuis te horen in een missaal. Wie deze teksten heeft geschreven, weten we niet. Het gebruikte lettertype is niet helemaal hetzelfde als dat in de teksten die in het eigenlijke 'processionale' staan.

De teksten zouden door een begijn kunnen geschreven zijn. In het Brugse begijnhof waren er alleszins begijnen die als verluchters bedrijvig waren.²¹ De tekst en muziek van twee begijnhofprocessionales, B Br IV 210 en B BRmhb 15, zijn genoteerd door begijnen van De Wijngaard (Brugge).¹⁵ Niet alleen de Brugse begijnen waren betrokken bij het opmaken van hun liturgische boeken; de Maaslandse begijnen stelden zelf hun psalters samen.²² Ook de Turnhoutse begijnen hebben vanaf de 17de tot de 20ste eeuw heel wat handschriften met en zonder muzieknotaties nagelaten.¹

Een van de collectegeboden, *Deus qui crucem sanctam ascendisti*, dat aan de H. Augustinus wordt toegeschreven, zou op Witte Donderdag na de wassing van het altaar gelezen zijn.²³ Of deze collecte in de 16de eeuw ook op het begijnhof werd gelezen, weten we niet. Witte Donderdag behoort niet tot de rubrieken van dit 'processionale'. Dat zou erop kunnen wijzen dat deze collecten later werden toegevoegd.

Na een viertal bladzijden met later op papier geschreven en ingeplakte geboden (*collectes*) komen we bij 'het kernhandschrift'. In dit deel van het boek, dat in de 16de eeuw werd samengesteld, werden zes notenbalken van vijf lijnen per pagina gebruikt.⁷ Een vijfregelige notenbalk is eerder uitzonderlijk. Tot dan en ook nog veel later werd voor gregoriaanse muziek eerder een notenbalk met vier lijnen gebruikt.⁹ De vijf lijnen zorgen er wel voor dat er minder van sleutel hoeft te worden gewisseld, wat helpt om fouten te voorkomen.⁹ Wat ook opvalt bij het doorbladeren van het muziekhandschrift, is dat de *rubricator* (roodschrijver²²) bij de met rode inkt geschreven rubrieken Nederlands en Latijn door elkaar gebruikt, met ongeveer de helft van de rubrieken in het Nederlands.¹⁰ Dit komt vaker voor in manuscripten die voor vrouwengemeenschappen bedoeld waren¹⁰. Wellicht was de kennis van het Latijn bij vrouwen minder groot. Daarbij moeten we wel vermelden dat in het concrete geval van de begijnengemeenschappen er zich vaak intellectueel goed ontwikkelde vrouwen aandienden.¹⁰ Bijvoorbeeld in het begijnhof van Dendermonde werd in 1537 'het zingen van de Mis en andere diensten toevertrouwd aan een koor van voor de zang opgeleide en geleerde begijnen -- *beghinas chorales in cantu instructas et eruditas* -- op voorwaarde dat in het koor van de begijnenkerk een geschikte en afgescheiden ruimte was waar de zangeressen niet door buitenstaanders konden worden gezien'.²⁴ Zo'n ruimte is rechtsboven in het 'koor' van de 17de-eeuwse Heilig-Kruiskerk (begijnhof van Turnhout) aanwezig.

Processionales bevatten soms een, twee tot drie delen. Het eerste deel, *proprium de tempore*, bevat gezangen die eigen zijn aan een bepaald feest op een bepaalde cyclische datum, zoals Kerstmis of O.-L.-Vrouw-Tenhemelopneming, en de gezangen voor feesten met een variabele datum, zoals de paascyclus. Het tweede deel bevat gezangen voor de feestdag van bepaalde heiligen (*proprium Sanctorum*) en het derde deel bevat gezangen voor feesten die niet voorkomen in het *proprium Sanctorum*. Die laatste zijn gegroepeerd per type heilige, zoals martelaren, maagden, apostelen, belijders, ... (het 'Gemeenschappelijke van de Heiligen').

Het hier besproken 16de-eeuwse boek bevat twee delen. In het eerste deel werden de *temporale* (vaste feesten) en *sanctorale* (heiligenfeesten) in een (gedeeltelijk) chronologische lijst samengeschoven.¹⁰ De lijst start net zoals het kerkelijk jaar met de advent en eindigt op 25 november bij de feestdag van de H. Catharina van Alexandrië, maagd, martelares en patrones van 15 begijnhoven²⁵ en van de 15de tot en met de 17de eeuw ook van het Turnhoutse begijnhof.²⁶ De lijst bevat geselecteerde gezangen voor bepaalde dagen, zoals de zondagen in de vastentijd, en feestdagen (wisselende gezangen). Daarna volgt in het tweede deel, zoals in een aantal processionales en andere liturgische boeken, het 'Gemeenschappelijke van de Heiligen' (acht rubrieken).

Het muziekhandschrift bevat, verspreid over 50 rubrieken, 145 gezangen/gebeden. Daarvan zijn er 35% responsoria, 34% responsoriumverzen, 15% antifonen, 5% antifoönverzen, 3% hymnen, 6% collectegeboden en een drietal verzen die niet gekoppeld zijn aan een antifoön of responsorium. Als we de responsoria en -verzen samennemen, hebben deze responsoria (ca. 69%) een ruime plaats toebedeeld gekregen. Daarbij moet

worden vermeld dat bij de gezangen/gebeden de doxologieën (de 'Ere zij God'-spreuken⁵) niet meegeteld werden. Een doxologie is een gezongen lofspreuk, zoals *Gloria Patri, et Filio et Spiritui Sancto*. *Gloria Patri...* is in dit manuscript 42 maal genoteerd.

Foto 4: Bij de doxologie wordt, zoals bij onder meer het responsoriumvers, een vergroot, eenvoudig monochroom initiaal gebruikt, dat met roodgekleurd penwerk wordt versierd. Foto: Alamire Foundation

Rubrieken

Belangrijke rubrieken zijn: 'opten Goede Vridag', 'Tempore Paschali' (Paastijd), 'Vander Heilige Drivuldigheid', 'De venerabili sacrame[n]to corporis Christi' (Sacramentsdag) en 'De Sancta Cruce'. De gezangen in deze rubrieken passen zeer goed bij de bijzondere devotie die de begijnen door de eeuwen heen betoonden voor het lijden van Christus en dus ook voor het Heilig Kruis. Zowel de eerste (15de eeuw) als de huidige kerk (17de eeuw) zijn toegewijd aan het Heilig Kruis.²⁶ Op de kruisberg (beeldengroep) vinden we de banderol 'o crux in coelum dux' [o kruis gids naar de hemel]. Achteraan de kruisberg staat een beeld van Christus op de Koude Steen²⁶, waarvan ook een beeld in de kerk te vinden is²⁷. Aan de achterzijde van de kerk staat een calvariekapel.²⁶ Piëta's vinden we op de binnenkoer van de infirmerie en op de predella van het Heilige Anna-altaar in de kerk. In deze kerk hangen twee schilderijen waarop de *Bewening van Christus* wordt voorgesteld en een schilderij waarop de Kruisafneming wordt afgebeeld.²⁷

Naast het 'mede-lijden' met Christus, een belangrijk motief in de devotiepraktijk van de begijnen, stond bij deze gelovige vrouwen de godsvrucht tot het sacrament van de Eucharistie onbetwistbaar aan de spits. Sacramentsdag was mogelijk voor hen de belangrijkste feestdag van het jaar.²⁸ Het feest van het Heilig Sacrament heeft ten andere zijn ontstaan te danken aan de Luikse mystica en heilige Juliana van Mont Cornillon (†1258), die een tijd bij de begijnen in Namen heeft gewoond, en aan de zalige Eva van Luik (†1265), die als begijn-recluse in een kluis aan de Sint-Martinuskerk in Luik leefde.²⁸

Daarnaast was er op de begijnhoven een levendige verering van de heilige maagd Maria. In het muziekhandschrift werden 26 liederen opgenomen die bij de feesten van O.-L.-Vrouw worden gezongen (bij de telling werden de verzen als afzonderlijke gezangen beschouwd). Ook voor Moeder Anna, Maria Magdalena, Catharina van Alexandrië en Ursula van Keulen zijn enkele gezangen aanwezig. De heilige mannen zijn iets sterker vertegenwoordigd: apostel Andreas, Nicolaas van Myra, Jan de apostel en evangelist, de apostel Petrus, Johannes de Doper, Laurentius, Martinus, Mattheüs, de aartsengel Michael.

Voor welke liturgische diensten zijn er gezangen/gebeden opgenomen in het 16de-eeuwse muziekhandschrift?

Bij deze studie hebben we vooral gebruikgemaakt van de inventaris van de muziekcollectie^{1,7}, de *Cantus Manuscript Database*²⁹, de *Global Chant Database*³⁰, *Volkmissaal en Vesperale*³¹, de *Nederlandse Liederenbank*³² en het *Graduale Sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ*.³³ Tabel 2 geeft een idee van het aantal gezangen dat in een of meer liturgische diensten wordt/werd gezongen of gebeden.

Tabel 2

Liturgische diensten	Aantal gezangen/gebeden ^a
Getijden^b	
Metten	34
Vespers	31
Metten, Vespers	48
Metten, Lauden	2
Metten, Vespers, Lauden	2
Metten, Vespers, Lauden, Completen	1
Metten, Vespers, Terts	4
Metten, Vespers, <i>Graduale</i> (H. Mis)	1
Metten, Lauden, <i>Sequentie</i> (H. Mis)	1
Vespers, Lauden	2
Vespers, Terts	1
Lauden	2
Lauden, Priem	1
Metten, Lauden, Priem, Terts, Sext, None (Noon), Vespers	1
Kruisverering	11
Kruisontbloting	1
Processie	19
H. Mis	
Collecten	9 ^d
<i>Introitus</i>	4
<i>Asperges</i> -processie	1
<i>Graduale</i>	2
<i>Sequentie</i> ^e	1

a. Voor de uitgebreide lijst van de gezangen/gebeden en de bespreking ervan: zie 'Inventaris/catalogus bijlage'.¹

b. De gebedscyclus.⁶

c. *Graduale*: responsorie tussen de schriftlezingen van de mis, behorend tot het *proprium missae*.⁵

d. In de veronderstelling dat de collectegebeden niet later werden toegevoegd.

e. De *sequentie* (*Sequentia*) is een hymne in dichtvorm die gebeden of gezongen wordt na het epistel en voor het evangelie. Gezang dat zich sinds de 9de eeuw uit het alleluia ontwikkelde.⁵

De in Tabel 2 verzamelde gegevens tonen aan dat het muziekhandschrift bedoeld was om gebruikt te worden tijdens de getijden⁶. Zoals reeds vermeld, bevat het boek alleen gezangen en gebeden voor feestdagen en bepaalde zondagen en niet voor de dagelijkse gebedscyclus.

Gezangen aanwezig in het muziekhandschrift en in de onderzochte processionales

Gezien het muziekhandschrift als een processionale werd beschreven, moeten er gezangen en/of gebeden in staan die tijdens processies kunnen worden gebruikt. Bij het zoeken naar deze gezangen is in negen processionales gezocht naar teksten met muzieknotatie die ook in het Turnhoutse boek voorkomen. De volgende processionales werden daarbij gebruikt:

Processionale [handschrift, 1400-1500] Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 432 (Hs 4 F16) (reguliere kanunniken van Sint-Augustinus, Windesheim)³⁴

Processionale Cisterciense [handschrift 1451-1500, 1501-1550] Universiteitsbibliotheek Gent¹²

Processionale [muziekmanuscript] [1475-1500] Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 421 (Hs1 L13)¹⁶

Processionale Prieuré Saint-Louis de Poissy [handschrift] (1505-1515)¹³

Processionale Brugge B BRmh 15 [handschrift] (16de eeuw)¹⁵

Processionale van de Sint-Pietersabdij in Gent. [Handschrift] 1ste helft 16de eeuw³⁵

Processionale, ritibus Romanae Ecclesiae, Antwerpen (1629)³⁶

Processionale Sint-Pieterskapittel Turnhout (B TUbeg Dr 05) 1765¹

Processionale, ritibus Romanae Ecclesiae, Mechelen (1866)¹⁴

Uit deze vergelijkende studie blijkt dat 62 van de 145 gezangen/gebeden ook voorkomen in minimum één van bovenvermelde processionales. Gezien de beperkte ruimte is het onmogelijk om alle titels te vermelden en te bespreken. De volledige lijst met gezangen/gebeden die in het Turnhoutse boek en de processionales werden aangetroffen, is te vinden in het addendum van deze tekst. Van de gezangen die in het liturgische muziekhandschrift en de processionales werden genoteerd, zijn er vierentwintig die bij processies (in de kerk) worden/werden gezongen. Van de hieronder vermelde gezangen/gebeden worden de eerste woorden van de beginregel (*incipit*) vermeld.

De antifoon *Missus est Gabriel Angelus* (folio 4r) [De engel Gabriël werd gezonden] wordt gezongen tijdens de vespers van de eerste zondag van de advent en van het feest van O.-L.-Vrouw-Boodschap (Annunciatie van Maria).^{29,31} In het *Processionale Cisterciense*¹² (1451-1550) wordt vermeld dat de antifoon bij de eerste statie (in de kerk) van een processie wordt gezongen.

De antifoon *Ecce Dominus veniet et omnes Sancti* (f. 4r.) [Zie, de Heer zal komen en al zijn Heiligen] wordt gezongen bij de intrede (*processie*) op de eerste en tweede zondag van de advent.²⁹

De hymne *Te Deum laudamus* (f. 8v-f 12r) wordt onder meer op Paaszondag op het einde van de metten gezongen en ook op het einde van de meeste processies en bij kerkelijke plechtigheden.^{29,31}

Salve Regina misericordiae (f. 16v) [Wees gegroet, Koningin van barmhartigheid]: deze klassieke antifoon wordt op de feestdagen van de Annunciatie en O.-L.-Vrouw-Tenhemelopneming tijdens de metten, lauden en vespers²⁹ gezongen en ook tijdens het vesperofficie vanaf het feest van de H. Drievuldigheid tot de advent³¹. *Salve Regina* wordt vanaf het octaaf van Pinksteren tot de zaterdag voor de advent op het einde van de completen (dagsluiting) gezongen.³⁷ De Maria-antifoon wordt onder meer bij de dominicanen gereciteerd tijdens de processie na de completen³⁸ en werd in Brugge bij een *statie* in de processie van de 'H. Bloedtdagh' gezongen.¹⁵ (zie: Literatuur en noten, nr. 39)

Beati immaculati in via qui (f. 26r) (offertoriumvers) [Gelukkig zij, wier levensweg vlekkeloos is]: dit vers wordt gezongen op Goede Vrijdag tijdens de mis van de tevoren geconsacreerde hostie.³¹ De gewijde hosties worden in processie van het rustaltaar naar het hoofdaltaar gedragen. *Beati immaculati* wordt ook gezongen tijdens de vespers van de viering van de Heilige-Kruisvinding (3 mei).

Regina caeli laetarae (f. 27r) [Vorstin des hemels, juich blijde]: deze antifoon³⁷ behoort tot het vesperofficie vanaf Paaszaterdag tot het octaaf van Pinksteren. Lofzang voor Maria en dankzegging werd tijdens de Brugse bloedprocessie bij de statie *Upde mart* gezongen.¹⁵

Christus resurgens ex mortuis (f. 27v) [Christus verrijzend uit de doden]: dit responsorium wordt op Paaszondag tijdens de metten en vespers gezongen.

Responsorium en vers **Dicant nunc Judaei quomodo** (f. 28r) [Laat de Joden zeggen hoe de soldaten die het graf bewaken, de Koning zijn kwijtgeraakt (Romeinen 6, 9-10)] behoorden tot het repertorium bij een processie in de Paastijd (Paaszondag, Beloken Pasen).⁴⁰ Volgens Helene Nolthenius wordt het vers *Christus resurgens ex mortuis*... voorafgegaan door *Alleluia* en werd het oorspronkelijk op de vierde zondag na Pasen gezongen.⁵ Ook in het Volksmissaal en Vesperale staat dit vers bij het Alleluja van deze vierde zondag.³¹

Vidi aquam egredientem (f. 28v) [Ik heb het water zien vloeien]: deze antifoon wordt gezongen wanneer de celebrant in de Paastijd (van Paaszondag tot Pinksteren³³) vóór de Hoogmis de gelovigen besprenkelt met wijwater (wordt de *Asperges*-processie⁴¹ genoemd).

Confitemini Domino quoniam bonus (f. 29r) [Looft de Heer, want Hij is goed]: dit vers behoort bij het *Alleluia* van de Paasnachtmis. De eerste twee woorden worden gezongen tijdens de processie.^{16, 31, 40}

Veni Sancte Spiritus reple (f. 32r) [Kom o Heilige Geest] behoort bij het Officie (metten, lauden, priem, terts, sext, none, vespers²⁹) en de mis van Pinksteren (*sequentia*).³¹ De antifoon behoort tot de selectie van gezangen voor de Bloedprocessie (Brugge).¹⁵

Honor virtus et potestas (f. 32v) [Ere, kracht en macht] (responsorium) en **Trinitati lux perhennis [perennis] Unitati** (f. 33r) [Drie-eenheid, dus de Eenheid] (vers): worden beide gezongen tijdens de metten en vespers.²⁹ Dit responsorium en vers zouden kunnen gebruikt zijn bij een processie op het feest van de H. Drievuldigheid.⁵ Op deze feestdag (zondag vóór Sacramentsdag) ging in de jaren 60 van de vorige eeuw de Sacramentsprocessie op het begijnhof uit.⁴²

Te Deum patrem ingenitum, te Filium unigenitum (folio 33v) [U, God de Vader ongeboren U Zoon eniggeboren]: deze antifoon wordt tijdens de metten en vespers gezongen^{29, 31} en ook bij de intrede van het koor bij het feest van de H. Drievuldigheid.²⁹

Homo quidam fecit cenam (f. 36r) [Een zeker iemand richtte een groot gastmaal aan (Lucas 14:16)]: als responsorium wordt het op Sacramentsdag tijdens de vespers en metten gezongen. Als antifoon vinden we *Homo quidam* tijdens het sacramentslof.³⁷ In het *Processionale Cisterciense*¹² wordt vermeld dat het tijdens de Sacramentsprocessie (in de kerk?) bij de eerste statie wordt gezongen.

Foto 5: In het responsorium⁷ (antifoon³⁷) voor het feest van Sacramentsdag, *Homo quidam fecit cenam magnam*, werd in het 'oog' van de met kleur en bladgoud²⁰ opgesmukte aanvangsletter **H** een monstrans afgebeeld, het symbool van de Eucharistie. Foto: Alamire Foundation

Venite comedite panem meum (f. 36v) [Komt en eet van Mijn brood] : dit vers wordt op Sacramentsdag tijdens de vespers en soms ook tijdens de metten gezongen. Tijdens de Sacramentsprocessie wordt het na *Homo quidam* bij de eerste statie gezongen.¹²

De antifoon *O sacrum convivium in quo Christus* (f. 37r) [O heilig Gastmaal] wordt tijdens de vespers van Sacramentsdag gezongen.³¹ Volgens De Loos en Van der Poel is dit een processie-antifoon.¹¹

Respexit Elias ad caput (f. 37v) [En hij zag om, en ziet aan zijn hoofdeinde was een koek op de kolen gebakken, Koningen 19:6]: dit responsorium wordt op Sacramentsdag tijdens de metten, vespers, (lauden) gezongen.²⁹ Werd gezongen bij de tweede statie van de Sacramentsprocessie.¹²

Het responsoriumvers *Si quis manducaverit* (f.38r) [Wie van dit brood zal eten, zal leven in eeuwigheid, Joannes 6:52] werd tijdens de metten²⁹ en bij de derde statie van de Sacramentsprocessie¹² gezongen.

Homo quidam, *Venite comedite* en *Respexit Elias ad caput* werden in de late 16de eeuw onder de rubriek *De Sacramento ad Processionem* toegevoegd aan een in Parijs in het Latijn geschreven en met miniaturen versierd processionale (1505-1515).¹³ Dit prachtig geïllustreerde processionale werd gebruikt bij processies in de kerk van de gerenommeerde koninklijke dominicanessenpriorij van Saint-Louis de Poissy (Frankrijk).¹³ Ook in het *Processionale Cisterciense*¹² (1451-1500, 1501-1550) werden voor het feest van Corpus Christi de drie gezongen *Homo quidam*, *Venite comedite* en *Respexit Elias ad caput* opgenomen. Volgens de aanduidingen worden de antifoon en het responsorium respectievelijk bij de eerste en tweede statie van een processie gezongen.¹²

Tuam crucem adoramus domine (f. 38r) [Wij vereren uw kruis, Heer]: bij de Kruisverheffing (14 september) en (minder) Kruisvinding (3 mei) worden het responsorium en vers *Adoramus te Christe et benedicimus* (f. 38v) [Laten wij Christus aanbidden en zegenen] vooral gezongen tijdens de metten en in mindere mate tijdens de vespers.²⁹ Mogelijk hebben de begijnen het responsorium en vers tijdens de processie van de Kruisverheffing gezongen?

Foto 6: Bij het begin van het responsorium *Tuam crucem adoramus Domine* (folio 38r) is een miniatuur geschilderd met een afbeelding van Jezus aan het kruis, waarbij het kruis fungeert als de aanvangsletter **T**. Foto: Alamire Foundation

Terribilis est locus iste (f. 40v) [Ontzagwekkend is deze plaats]: dit responsorium is het *Introitus* (wordt gezongen bij de intredeprocessie) van de Mis "*Terribilis*", de Mis van de kerkwijding.³¹ Het responsorium wordt gezongen tijdens de metten, vespers en terts.²⁹ Het responsorium en vers *Cumque evigilasset Jacob* (f. 41v) werden tussen 1501 en 1550 toegevoegd aan het processionale *Cisterciense*.¹² Het vers wordt vooral tijdens de metten en vespers gezongen.²⁹

Bij de rubriek *Ad stationem* staan het responsorium *Felix namque es sacra virgo Maria* (f. 46r) en vers *Ora pro populo* (f. 46r) [Bid voor het volk] uit het Gemeenschappelijke voor feesten van O.-L.-Vrouw.³³ Dit responsorium wordt gezongen tijdens de metten en vespers op de feestdagen van de geboorte van Maria, de boodschap, het zuiveringsoffer en de tenhemelopneming. Mogelijk werden het responsorium en vers gezongen bij de staties tijdens de processie van O.-L.-V.-Tenhemelopneming (?). Volgens de gegevens die ik gevonden heb, was er op het begijnhof op deze feestdag geen processie.

Deze 24 'processieliederen' waren in de eerste plaats bedoeld om gebruikt te worden als officiegezangen en/of als intredegezangen (*introitus*). Ze werden ook gebruikt tijdens processies. Of de 38 teksten met muzieknotatie die niet alleen in het Turnhoutse boek, maar ook in andere 'processionales' staan, ook tijdens processies werden gebruikt, moet verder onderzocht worden. Drieëntachtig van de 145 gezangen zijn waarschijnlijk niet als processielied gebruikt.

Het lijkt mij duidelijk dat het Turnhoutse liturgische muziekmanuscript veel meer is dan een processionale. Misschien kan het beter worden omschreven als een getijdenboek voor feestdagen en bepaalde zondagen, waaruit een deel van de gezangen ook als processieliederen kan worden gebruikt.

Werd het muziekhandschrift nog in de 17de eeuw gebruikt?

Rond 1626 werden verschillende gezangen en gebeden toegevoegd. Op het voordeksblad vinden we het responsorium *Videte qualem caritatem dedit nobis Deus...* [Ziet, wat voor een liefde de Vader ons gegeven heeft... 1ste brief Johannes 3:1]³³ en het responsoriumvers *Scimus quoniam cum apparuerit...* [Wij weten, dat, als Hij zal geopenbaard zijn, wij Hem gelijk zullen zijn, want wij zullen Hem zien gelijk Hij is. 1ste brief Johannes 3:2]: beide werden gezongen tijdens de metten op de feestdag van de ‘Gedaanteverandering van onze Heer Jezus Christus’ *In festo Transfigurationis Domini Nomini Jesu Christi* (viering van het ‘Taborwonder’, 6 augustus).^{29,31} Deze en de volgende gezangen en gebeden zijn mogelijk genoteerd door dezelfde begijn die in 1655 een negentiental bladzijden van het handschrift met inventarisnummer B TUBeg Hs 02 schreef.⁷

Op folio Iv staat de pesthymne (Maria-hymne) *Stella celi, extirpavit mortis pestem* (folio Iv)⁷: deze Maria-hymne bevat een bede tot de maagd Maria om de wereld te verlossen van de dodelijke pest en oorlogen. In een boek uit 1762⁴³ klinkt deze Maria-hymne (eerste strofe) in het Nederlands als volgt:

*‘Hemels Sterre is gekomen
Die de Heer gezoogen heeft,
Heeft de doodpest weggenomen,
Die den val van Adam geeft’.*

Het is niet verwonderlijk dat de hymne in deze periode werd toegevoegd. De begijn die deze tekst met muzieknotatie vooraan in het processionale rond 1626 heeft genoteerd⁷, leefde in een periode waarin Turnhout opnieuw door een pestepidemie (en tyfusedemie) werd getroffen. In 1625 waren de gevolgen van die pestepidemie in Turnhout bovenmatig groot.²⁶ De Maria-hymne was toen de enige hymne die de begijnen ter beschikking hadden. Een beter in de Nederlanden bekende pestantifoon (Maria-antifoon), *Hec est preclarum vas paracliti spiritus sancti* [‘Dit is een clare vat des heylighen geests’]⁴⁴: werd pas op het einde van de 18de eeuw in handschrift 04 (B TUBeg Hs 04) met muzieknotatie opgenomen. Of deze Marialiederen ook in processies werden gezongen, heb ik niet gevonden.

Vooraan werden rond 1626 ook elf collectegebeden genoteerd. De meeste werden op papier geschreven en ingeplakt. Achteraan (folio’s 61r-63r) werden de aan de mis van het feest van de Transfiguratie verbonden (het miseigen) gezangen toegevoegd. Deze misgezangen zijn mogelijk door een begijnhand toegevoegd. De hand is dezelfde als degene die, zoals hierboven vermeld, in 1655 handschrift 2 heeft samengesteld.⁷ Deze begijn heeft, zoals bij gregoriaanse muziek normaal was, notenbalken met vier lijnen gebruikt. De toegevoegde collectegebeden en mis laten veronderstellen dat dit boek, vanaf de 17de eeuw, door de celebrant en mogelijk ook de voorzangster of koorleidster tijdens de mis werd gebruikt.

Voor de processies tijdens de Kruisdagen, de bidprocessie op de feestdag van Sint-Marcus en de nu nog gezongen liederen bij de Sacramentsprocessie die vanaf de 17de eeuw in de kerk en op het hof uitgingen, hebben de begijnen geen gezangen/gebeden toegevoegd. Dit laat veronderstellen dat het 16de-eeuwse liturgische muziekhandschrift (‘processionale’) in de 17de eeuw niet tijdens deze processies werd gebruikt. Deze gezangen hebben ze wel opgenomen in onder meer handschriften 02 (17de eeuw) en 03 (18de eeuw). Zo vinden we in handschrift 02 de liederen die behoren tot het repertorium van de processies die uitgingen op Lichtmis, de Kruisdagen, de feestdag van Sint-Marcus en Sacramentsdag.¹

Werd het topstuk¹⁰ uit de muziekcollectie voor het Turnhoutse begijnhof samengesteld?

Bij het schrijven van de rubrieken werden het Nederlands en Latijn door elkaar gebruikt, met ongeveer de helft van de rubrieken in het Nederlands. Dat zou erop kunnen wijzen dat dit manuscript voor vrouwengemeenschappen bedoeld was. Een belangrijk deel van het Turnhoutse boek bevat veel gezangen die passen bij de bijzondere devotie die de begijnen door de eeuwen heen hadden voor het lijden van

Christus en dus ook voor het Heilig Kruis. Zoals hierboven al vermeld, excelleerden de Turnhoutse begijnen in de verering van het Heilig Kruis. Dat zou erop kunnen wijzen dat het boek voor de Turnhoutse begijnen werd samengesteld. Ook de aanwezigheid van de rubriek *De Sancta Katherina* zou als bewijs kunnen dienen. Er zijn wel aanduidingen dat Catharina van Alexandrië van de 15de tot de 17de eeuw de patrones van het Turnhoutse begijnhof was, maar zij was, zoals al vermeld werd, ook de patrones van 15 andere begijnhoven. Het lijkt erop dat dit boek zou kunnen samengesteld zijn voor een begijnengemeenschap. Of het specifiek voor de Turnhoutse begijnengemeenschap is vervaardigd, is met de momenteel aanwezige gegevens niet met zekerheid te bepalen.

Waar werd het manuscript vervaardigd?

Volgens kenners van 16de-eeuwse letterverluchtingen zou de verluchting van de initialen in het tweede deel van het 'processionale' gelijkenissen vertonen met die in de boekproductie van de Moderne Devotie.⁷ Een vergelijkende studie is op dit ogenblik nog niet gebeurd. Ik heb wel in een beperkte studie de verschillende soorten beginletters in het Turnhoutse handschrift vergeleken met die in een processionale [1400-1500] dat afkomstig is van de reguliere kanunniken van Sint-Augustinus in Windesheim (Universiteitsbibliotheek Utrecht).³⁴ Daarbij werd gekeken naar de vergrote, eenvoudige monochrome initialen, de met gekleurd penwerk versierde letters (gekalligrafeerde letters), de gedecoreerde aanvangsletters (uitgevoerd in verschillende kleuren en met bladgoud opgesmukte letters) en de gehistorieerde aanvangsletters, waarbij in het 'oog' van de letter een figuur werd verwerkt²⁰. Misschien heb ik erover gekeken, maar gelijke aanvangsletters heb ik niet gevonden. Dit zou door specialisten verder moeten worden bestudeerd.

Als deze verwijzing naar de Moderne Devotie correct is, zouden we ons de vraag kunnen stellen of de begijnen de opdracht voor het schrijven en verluchten van dit boek gegeven hebben aan de reguliere kanunniken van de Priorij van Corsendonk. Die beschikten namelijk over een beroemd scriptorium.⁴⁵ Bovendien waren de reguliere kanunniken van Sint-Augustinus vanaf 1412⁴⁵ aangesloten bij het kapittel van Windesheim, dat op zijn beurt ontstaan is uit de Moderne Devotie van Geert Groote. Er zijn enkele gegevens bekend, waaruit kan worden afgeleid dat Turnhoutse begijnen op het einde van de 16de en in de 17de eeuw contacten hadden met de priorij.⁴⁶ Of er ook in de eerste helft van de 16de eeuw contacten waren, heb ik (nog) niet gevonden. Het zou kunnen dat het manuscript uit Corsendonk komt, maar bewijzen daarvan ontbreken tot nu toe.

Besluit

Het kostbare manuscript, dat in 2004 werd beschreven als een 'responsoriaal processionale', werd waarschijnlijk in de eerste plaats gebruikt tijdens de officiediensten op feestdagen en onder meer op de zondagen van de advent en Paaskring. Het bevat vooral gezangen voor het nachtofficie (metten), avondofficie (vespers) en in mindere mate voor de lauden en andere officiediensten. Het manuscript kan zowel tijdens de mis (intrede van het koor, lezing van de collectegebeden, bij koordiensten, vooral metten en vespers) als bij processies gebruikt zijn. Waarschijnlijk werd het niet tijdens het processielopen op het hof gebruikt. Op basis van de vele responsoria en een aantal bij processies te gebruiken gezangen kan een deel van het boek als processionale beschreven worden. Maar dit handschrift bevat veel meer. Misschien kan het beter omschreven worden als een 'getijdenboek voor feestdagen en bepaalde zondagen', waaruit een deel van de gezangen ook als processieliederen werd gebruikt. Of met andere woorden: het boek is een 'liturgisch muziekhandschrift dat vooral officiegezangen bevat, waarvan een deel ook processiegezangen zijn'. De bezoekers en onderzoekers kunnen tijdens de openingsuren van het Begijnhofmuseum het waardevolle boek digitaal doorbladeren, de partituren lezen, de muzieknotaties en initialen bestuderen en 75 door Psallentes ingezongen gregoriaanse gezangen beluisteren.⁴⁷

LITERATUUR EN NOTEN

1. Vanden Bossche H.: *Inventaris/Catalogus van de Boekencollectie, Muziekcollectie: handschriften en drukken en Lofdichten van het Begijnhof te Turnhout*, 'Herkomstonderzoek' Eigendomsmerken, Bijlage: Is het 'Responsoriaal Processionale' alleen maar een Processieboek?, De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout vzw 2015-2019, Herwerkt, verbeterd en uitgebreid, augustus 2019, www.vriendenbegijnhof.be webpagina 'artikels' 1.3.
2. Gielis M. (2009): *De muziekbibliotheek van het begijnhof van Turnhout*, http://www.leerhuislelie.be/Muziekbibliotheek_1.html
3. Smeyers K.: *Processionale van Katherina Buekels*, in: Smeyers M., Van der Stock J.: *Vlaamse miniaturen voor vorsten en burgers, 1475–1550*, Ludion, Gent, 1997, pp. 206-207.
4. Jansen J.: *Het kunstpatrimonium van het begijnhof te Turnhout*, Ministerie van Onderwijs, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout, 1988, p. 53.
5. Nolthenius H.: *Muziek tussen Hemel en Aarde. De wereld van het Gregoriaans*, derde druk, Vantilt, Nijmegen, 2009, pp. 148, 194, 197, 199, 202.
6. Getijdengebed (officiegebed): de gebeden van het kerkelijk brevier die op bepaalde tijden gebeden of gezongen worden.
De **metten** (nacht officie van de getijden) worden meestal 's nachts (± 4 uur) gebeden. Zij vormen het langste officie van het rooms-katholieke getijdengebed en bestaan in hun oorspronkelijke versie uit twee nocturnes, die elk bestaan uit zes psalmen en een langere lezing, de eerste uit de Bijbel, de tweede uit de kerkvaders. 's Zondags komen daar nog drie lofzangen uit het Oude Testament met een evangelielezing en het *Te Deum laudamus* bij.
- De **lauden** (lofprijzingen, ochtendofficie van de getijden) worden gezongen rond zonsopgang (± 6 uur).
- De **priem** (prime, morgengebed) rond 7 uur (wordt nu niet meer gezongen) en de 'Kleine uurtjes' of 'Kleine getijden': de **terts**, **sext** en **noon** (duren ca. 15 minuten) worden respectievelijk rond 9, 12 en 15 uur gebeden. Dan volgt de vesperdienst rond 17 uur.
- De dag wordt rond 20 uur afgesloten met het avondgebed, de completen. De metten, lauden en vespers zijn de 'grote uren' (kunnen van een halfuur tot een uur duren). Deze gegevens werden overgenomen uit 'Liturgische terminologie'⁵ en 'Het getijdengebed' <https://www.tongerlo.org/2016/06/04/het-getijdengebed/>
7. Mannaerts P., Vercammen E.: *Inventaris van de muziekcollectie van het begijnhof te Turnhout*, Resonant in samenwerking met De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout vzw en Archief & Musea Turnhout, 2004, Archief Stad Turnhout. Zie ook: www.vriendenbegijnhof.be artikels 1.3 en 1.18. *De muziekcollectie van het Begijnhof in Turnhout*, Rapportering mei 2005, Archief Stad Turnhout.
8. Mannaerts P., Vercammen E.: *Repertorium van muziek uit Vlaamse begijnhoven*, in: Mannaerts P. (ed.): *Beghinae in cantu instructae. Muzikaal erfgoed uit Vlaamse begijnhoven (middeleeuwen – eind 18de eeuw)*, Centre d'études supérieures de la renaissance, Collection Épitome musical, Brepols, Turnhout, 2007, pp. 157-160, 223.
9. Corthals J.: *Muzikale Nocturne. Muzikale schatten van het begijnhof*, Begijnhofkrant 21 (2008), pp. 6-11. Bijlage 1: Vanden Abeele H.: *Het Responsoriaal Processionale*, p. 9.
10. Corthals J.: *Topstuk in het Begijnhofmuseum van Turnhout 16de-eeuws processionale erkend als topstuk*, Begijnhofkrant 25 (2009), pp. 9-11.
11. De Loos I., Van der Poel D.: *Het liederenhandschrift Brussel, KB, II 2631, Samenstelling en repertoire*, Queeste, Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden, Jaargang 2001, pp. 97-119, [https://www.dbnl.org/tekst/ que002200101_01/ que002200101_01_0007.php](https://www.dbnl.org/tekst/que002200101_01/que002200101_01_0007.php)
12. *Processionale Cisterciense* (periodes 1451-1500, 1501-1550), Universiteitsbibliotheek Gent, Catalogus: <http://lib.ugent.be/catalog/rug01:000859958>, Digitale kopie: <https://lib.ugent.be/viewer/archive.ugent.be:BF59132C-9B29-11E1-A2AB-3C603B7C8C91>
13. *Processionale Prieuré Saint-Louis de Poissy*, Paris, 1500-1515, <http://www.textmanuscripts.com/medieval/poissy-processional-141375>
14. *Processionale ritibus Romanae Ecclesiae: accomodatam Matthiae Hovii archiep. Mechl. jussu editum, nunc vero, eminentissimo ac reverendissimo archiepiscopo Engelberto Cardinali Sterckx jubente, recensitum et auctum. Cum cantu emendato*, Mechelen, H. Dessain, 1866 (inventaris boekencollectie begijnhof Turnhout nr. B1838¹), 'Heruitgave' (aangepaste versie) van: *Processionale, ritibus Romanae Ecclesiae, ex officina Plantiniana Balthasar Moreti*, Antwerpen MDCXXIX (1629).

15. Haggh B.: *Brugse begijnen en de Bloedprocessie*, in: Mannaerts P. (ed.): *Beghinae in cantu instructae. Muzikaal erfgoed uit Vlaamse begijnhoven (middeleeuwen – eind 18de eeuw)*, Centre d'études supérieures de la renaissance, Collection Épitome musical, Turnhout, Brepols, 2007, pp. 27-50.
16. *Processionale* [muziekmanuscript] [1475-1500] Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 421 (Hs1 L13), <http://objects.library.uu.nl/reader/resolver.php?obj=00652475&type=2->
17. *Processionale pro ecclesiis ruralibus, ritibus Romanae Ecclesiae accomodatum, Responsoria, Hymnus, Antiphonas, Psalmos, Aliaque in Processionibus dicenda complectens. Additis sub finem laudibus vespertinis de SS. Sacramento, & de beata Maria virgine. Antverpia ex Architypographia Plantiniana, M.D.CCC.XIX.* (1819) SAT (ODA 1218).
18. *Processionale pro ecclesiis ruralibus, ritibus Romanae Ecclesiae accomodatum, Responsoria, Hymnus, Antiphonas, Psalmos, Aliaque in Processionibus dicenda complectens. Additis sub finem laudibus vespertinis de Sanctissimo Sacramento, & de beata Maria virgine. Antverpia, ex Architypographia Plantiniana, apud Albertum Moretus, M.D.CCC.XLI.* (1841) SAT (MB 5134).
19. *Processionale van het H. Kruis begijnhofkoor* (2010), Gezangen ter ere van het H. Sacrament tijdens de Palmprocessie op Palmzondag en tijdens de Sacramentsprocessie op het feest van de H. Kruisverheffing. Palmzondag, **palmprocessie**: *Hosanna filio David* (antifoon VII a), *Confitemini Domino, quoni-ammonus* (vers Psalm 117), *Ad processionem: Procedamus in pace. In nomine Christi, Amen. Pueri Hebraeorum* (I antifoon 1 f), *Domini est terra* (vers Psalm 23), *Pueri Hebraeorum* (2 antifoon 1f), *Omnes gentes, plaudite* (vers Psalm 46), *Hymnus ad Christum regem: Gloria, laus et honor* (hymne), *Ingrediente Domino* (responsorium II). **Kruisverheffing** Ad Processionem: *Verbum supernum prodiens* (hymne). *Lauda Sion* (sequentia), *Pange lingua* (hymne), *Te Deum laudamus* (hymne), *Tantum ergo*. Later toegevoegd: *Tota Pulchra es* (antifoon) (Feest O.-L.-Vrouw-Boodschap (*Conceptio Mariae*)), *Sacrum Triduum Paschale Passionis et resurrectionis Domini. Missa vespertina in cena Domini ad liturgiam verbi: Nos autem gloriari* (antifoon ad introitum IV).
20. Smeyers M.: *De arte illuminandi. Over de middeleeuwse miniatuurkunst*, in: *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw*, Tentoonstelling ingericht door de Stad Brugge in het Gruuthusemuseum, 18 juli-18 oktober 1981, pp. 25, 29.
21. Simons W.: *Staining the Speech of Things Divine: The uses of literacy in medieval beguine communities*, Térèse de Hemptinne & Maria Eufenia Góngora, eds.: *The Voice of Silence: Women's Literacy in a Men's Church*, Turnhout, Brepols, 2004, pp. 85-110 (zie p. 106).
22. Smeyers M.: *Vlaamse miniaturen van de 8ste tot het midden van de 16de eeuw, De middeleeuwse wereld op perkament*, Davidsfonds, Leuven, 1998, pp. 14, 158.
23. Vellekoop C.: *Liturgie in een Utrechtse kapittelkerk: de koorboeken van Sint-Marie*, in: *Utrecht tussen kerk en staat*, Stuip R.E.V., Vellekoop C. (redactie), Uitgeverij Verloren, Hilversum, 1991, p. 237, <https://books.google.be/books?isbn=9065502416>
24. Simons W.: *Begijnen, liturgie en muziek in de middeleeuwen: een verkenning*, in: Mannaerts P. (ed.): *Beghinae in cantu instructae. Muzikaal erfgoed uit Vlaamse begijnhoven (middeleeuwen – eind 18de eeuw)*, Centre d'études supérieures de la renaissance, Collection Épitome musical Turnhout, Brepols, 2007, p. 23.
25. Simons W.: *Cities of Ladies. Beguine Communities in the Medieval Low Countries 1200–1565*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2001, pp. 87, 88.
26. Vanden Bossche H.: *Begijnen, begijnhoven en het begijnhof van Turnhout*, vzw De Vrienden van het Begijnhof/Brepols Publishers, Turnhout 2013/2019, pp. 29, 85, 87, 107, 111.
27. Vanden Bossche H.: *Driehonderdvijftig jaar Heilig-Kruiskerk op het begijnhof van Turnhout*, Begijnhofkrant 52 (2016), pp. 2-9.
28. Vanden Bossche H.: *De 'sacramentslobby' van de 'begijnen' en andere 'mulieres religiosae', 750 jaar Sacramentsdag (1264–2014)*, Begijnhofkrant 44 (2014), p. 1.
29. *Database: CANTUS Index Online catalogue for Mass and Office.* <http://cantusindex.org/home> In deze index is er ook een lijst Ad Processionem 'Feast code': 16009000. Bevat 63 gezangen, meestal antifonen en bijbehorende verzen uit 10 bronnen.
30. *Global Chant Database:* <http://globalchant.org/text-details.php?text=>
31. *Volksmissaal en Vesperale*, negende uitgave, abdijs Affligem, Hekelgem, 1949, pp. 9, 56, 86, 87, 423, 469, 536, 580, 581, 583, 586, 726, 758, 771, 781, 907, 1009, 1147, 1147, 1255.
32. *Nederlandse Liederbank* www.liederenbank.nl
33. *Graduale Sacrosanctae Romanae Ecclesiae de tempore & de sanctis. Solesmis MCMLXXIX*, Desclée & Co, Doornik, 1974, pp. 422, 708, 852, 854, 857.

34. *Processionale* [1400-1500] Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 432 (Hs 4 F16) (reguliere kanunniken van Sint -Augustinus, Windesheim), <http://objects.library.uu.nl/reader/resolver.php?obj=002652767&type=2>
35. *Processionale van de Sint-Pietersabdij te Gent*. [manuscript] 1ste helft 16de eeuw, <https://lib.ugent.be/catalog/rug01:000786623> Volledige tekst: https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/000/786/623/BHSL-HS-0188_2015_0002_AC.pdf
36. *Processionale, ritibus Romanae Ecclesiae accommodatum; antiphonas & responsoria aliaque in supplicationibus decantari solita complectens*: Iussu & auctoritate Rmi & Illmi d. Matthiae Hovius. ex officina Plantiniana Balthazaris Moreti, Antwerpen MDCXXIX (1629). Short title catalogue Vlaanderen: c:stcv:6877863. Elektronisch beschikbaar: Biblioteca nazionale centrale di Roma 71. 4.E.9.
37. Cornaz M.: *Franciscus Krafft en het Leuvens begijnhof*, in: Mannaerts P. (ed.): *Beghinae in cantu instructae. Muzikaal erfgoed uit Vlaamse begijnhoven (middeleeuwen –eind 18de eeuw)*, Centre d'études supérieures de la renaissance, Collection Épitome musical Turnhout, Brepols, 2007, p. 117.
38. Thompson A. O.P.: *Dominican Compline and its Processions*, May 5, 2008, <http://dominican-liturgy.blogspot.com/2008/05/dominican-compline-and-its-processions.html>
39. *Salve Regina misericordiae*. De in het 'processionale' genoteerde versie van deze antifoon is speciaal: in de oorspronkelijke tekst werden vóór de laatste zin – *O clemens, o pia, o dulcis Virgo Maria* -- drie tropes* (f. 17r en f. 17v) toegevoegd [*Virgo mater ecclesiae* [Maagdelijke moeder van de kerk], *Virgo clemens virgo pia virgo* [Goedertierende, liefdevolle maagd], *Gloria Dei mater*. In de vaktaal wordt dit een getropete versie van de originele tekst genoemd. Deze versie eindigt zoals de originele met *O dulcis Virgo Maria* [O zoete Maagd Maria] (f. 18r). * tropes: toevoegingen aan gezangen, melodisch, tekstueel of melodisch en tekstueel.⁵
40. E-Sau: (Salamanca) Universidad, Archivo y Biblioteca Plenary Missal, Archiefnummer: E-SAu Ms 2637, Tweede helft 12de eeuw, Folio 102v. Slovak early musik database Cantus Planus in Slovacia: SK-BR1 (Bratislava) Rkp. 387 Missale Notatum Folio 017v, Cantus index 600355.1 en 600.355b.
41. Margry, P.J.: *Teerdere Quaesties, Religieuze rituelen in conflict*, Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19de-eeuws Nederland, Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2000, pp. 52, 55, https://pure.knaw.nl/ws/files/484520/Teedere_Quaesties.pdf.
42. Jacobs F.: *Het begijnhof van Turnhout. Gids voor de bezoekers*, 1961, p. 18.
43. *Stella caelis extirpavit. Messis copiosa*: Dat is, overvloedige oogst der geestelyke gezangen; die voor, onder en na den dienst der H. Misse kunnen gezongen worden, A.M.D.G. [*Ad majorem Dei gloriam*] Tot Ghendt, Jan Meyer, drukker, 1762, p. 162.
44. Vanden Bossche H.: *Een pest-antifoon uit de muziekc collectie van het Turnhoutse begijnhof*, *Begijnhofkrant* 22 (2008), pp. 12-14.
45. Persoons E., de Kok H. (redactie): *Korsendonk en de Moderne Devotie*, Tentoonstellingscatalogus, Turnhout, 1984. Publicaties van de Stedelijke Musea, Nr. 6, p. 53.
46. Proost M.: *Het Turnhoutse begijnhof en de Priorij van Corsendonk*, *Corsendonca* 27 (2008), pp. 45-57.
47. Corthals J.: *16de-eeuwse muziekhandschrift krijgt toppresentatie in het Begijnhofmuseum*, *Begijnhofkrant* 50 (2015), pp. 7-10.

Addendum

Gezangen die in het Turnhoutse muziekhandschrift en in processionales werden genoteerd

Gezangen	'Feesten' Liturgie	Processionales	Processies	Literatuur
<i>Missus est</i> <i>Gabriel angelus</i> Antifoon (f.4r)	1 ^{ste} zondag Advent O.-L.-Vrouw – Boodschap: vespers	1629, 1765, 1866, <i>Processionale</i> <i>Cisterciense</i>	1 ^{ste} statie processie in kerk	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7
<i>Ecce Dominus</i> <i>veniet: Antifoon</i> (f.4r)	1 ^{ste} en 2 ^{de} zondag van de Advent: vespers	1629, 1765, 1866	Intrede processie	2, 3, 4, 5, 6
<i>Verbum caro</i> <i>factum est</i> Responsorium (f.8r)	Kerstmis: metten	1629, 1866, 1475-1500, 1765, <i>Processionale</i> <i>Cisterciense</i>		2, 3, 4, 5, 6, 7, 8
<i>In principio erat</i> <i>verbum</i> Vers (f.8r)	Kerstmis: metten	1629, 1866, 1475-1500, 1765, <i>Processionale</i> <i>Cisterciense</i>		2, 3, 4, 5, 6, 7, 8
<i>Te Deum</i> <i>laudamus</i> Hymne (f. 8v-f 12r)	Paaszondag: afsluiting metten	1629, 1765 1866	Op het einde van processies	2, 3, 4, 5, 6
<i>Gaude Maria</i> <i>Virgo</i> Responsorium (f.13v).	Feest van O.-L.- Vrouw Lichtmis en feestdag van de Annunciatie: metten, vespers	1629, 1765, 1866 <i>Processionale</i> Sint- Pietersabdij Gent 1 ^{ste} helft 16 ^{de} eeuw	Lichtmis processie	2, 4, 3, 5, 6, 9
<i>Gabrielem</i> <i>archangelum</i> <i>scimus</i> Vers (f.14r)	Feest van O.-L.- Vrouw Lichtmis: metten, vespers	1765		2, 5
<i>Petre amas me</i> Responsorium (f. 15r)	Sint-Petrus' stoel: metten, vespers	1475-1500 (muziek handschrift)		2, 8
<i>Domine tu</i> <i>omnia nosti</i> Vers (f.15r)	Metten, vespers	1475-1500 (muziek handschrift)		2, 8
<i>Quomodo fiet</i> <i>istud</i> <i>respondens</i> Responsorium (f.15v)	Annunciatie en 4de zondag van de Advent: metten	1475-1500 (muziek handschrift)		2, 8
<i>Salve Regina</i> <i>misericordiæ</i> Antifoon (f.16v)	Annunciatie en O.- L.-Vrouw- tenhemelopneming: metten, lauden, vespers. Vesperofficie vanaf het feest van de H. Drievuldigheid tot	1629, 1765, 1866, Begijnenprocessionale B BRmh 15 (16 ^{de} eeuw)	Processie na de completen. H. Bloedprocessie (<i>statie</i>) Brugge. Behoort tot de Maria- en sacramentszangen.	1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 14, 15, 16

	de Advent. Vanaf het octaaf van Pinksteren tot de zaterdag voor de advent: completen			
<i>Maledicta terra in opere</i> Vers (f. 18v)	' <i>Dominica in Septuagesima</i> ': metten (vespers)	1629		2, 4
<i>Benedicens ergo Deus</i> Responsorium (f. 19r)	' <i>Dominica in Sexagesima</i> ': metten, terts, vespers	1475-1500 (muziek handschrift)		2, 8
<i>Hoc erit signum federis</i> vers (f. 19v) Vers	' <i>Dominica in Sexagesima</i> ': metten, vespers	1475-1500 (muziek handschrift)		2, 8
<i>Ductus est Jesus in desertum</i> Responsorium (f. 19v)	1ste Zondag van Quadragesima: metten en lauden	1629, 1866		2, 4, 6
<i>Audi Israhel praecepta Domini:</i> Responsorium (f. 20r)	4de Zondag van Quadragesima: metten en vespers	<i>Processionale Cisterciense</i>		2, 7
<i>Observa igitur et audi</i> :Vers (f. 22v)	4de Zondag van Quadragesima: vespers	<i>Processionale Cisterciense</i>		2, 7
<i>Circumdedederunt me viri mendaces:</i> Responsorium (f.23v)	Palmzondag: metten, vespers,(terts) (einde metten i.p.v. Te Deum)	<i>Processionale</i> [1400-1500], Windesheim		2, 11
<i>Quoniam tribulatio proxima est:</i> Vers (f. 23v)	Palmzondag: vespers (metten)	<i>Processionale</i> [1400-1500], Windesheim		2, 11
<i>Beati immaculati in via qui</i> :Vers (f. 26r) (offertorium vers)	Goede Vrijdag: 'de Mis van de te voren geconsacreerde Hostie'	<i>Processionale Cisterciense</i>	Processie met gewijde hosties van rustaltaar naar altaar. (Hier wordt <i>Vexilla Regis</i> gezongen, is niet aanwezig in het handschrift)	1, 2, 7
<i>Deus misereatur nostri</i> :Vers (f.26v)	Goede Vrijdagviering	1629, 1765, 1866		2, 4, 5, 6

<i>Regina caeli laetae</i> Antifoon (f.27r).	Vesperofficie vanaf Paaszaterdag tot het octaaf van Pinksteren.	1629, 1765, 1866, B BRmh 15 <i>Processionale Sint-Pietersabdij</i>	H. Bloedprocessie (<i>statie Upde mart</i>) Brugge. Werd in de 19 ^{de} -20 ^{ste} eeuw op het begijnhof van Turnhout gezongen op het einde van de kruisdagenprocessie.	3, 4, 5, 6, 9, 10, 12
<i>Christus resurgens ex mortuis</i> Responsorium (f.27v)	Paastijd, Paaszondag: metten, vespers, 4 ^{de} zondag na Pasen	1629	Processiegezing Paaszondag, Beloken Pasen	1, 2, 4, 10, 13, 17
<i>Dicant nunc Judaei quomodo</i> Vers (f.28r)	Paaszondag: metten, vespers	1629	Processie Paaszondag, Beloken Pasen	2, 4, 17
<i>Lux perpetua lucebit</i> Antifoon (f.28v).	Paastijd: metten, lauden en vespers	1629, 1866		2, 4, 6
<i>Vidi aquam egredientem</i> Antifoon (f. 28v)	Paastijd, Paaszondag: Mis	1765, 1866 <i>Processionale Sint-Pietersabdij</i>	Gezongen wanneer de celebrant in de Paastijd vóór de Hoogmis de gelovigen besprenkelt met wijwater. Processie	1, 2, 5, 6, 9
<i>Confitemini Domino quoniam bonus</i> Vers (f.29r)	Mis Paasnacht: behoort bij het Alleluia	1475-1500 (muziek handschrift)	Processie alleen de 2 eerste woorden	1, 2, 8, 16
<i>Filiae Iherusalem venite</i> Antifoon (f.29v)	vespers	1629, 1866		2, 4, 6
<i>Omnis pulchritudo Domini</i> Responsorium (f. 30r)	Hemelvaart: metten, vespers	1475-1500, 1629, 1866		2, 4, 6, 8
<i>A summo celo [caelo] egressio</i> Vers (f.30v)	Hemelvaart: metten, vespers	1475-1500, 1629, 1866		2, 4, 6, 8
<i>Repleti sunt omnes spiritu sancto</i> Responsorium (f.31r)	Pinksteren: metten, lauden, vespers	1475-1500, 1629, 1866, <i>Processionale Sint-Pietersabdij</i>		2, 4, 6, 8, 9

<i>Loquebantu[r] variis lingus apostoli</i> Vers (f.31v)	Pinksteren: Metten, vespers	1475-1500, 1629, 1866		2, 4, 6, 8
<i>Veni Sancte Spiritus reple</i> Antifoon (f.32r)	Pinksteren: Officie: metten, lauden, priem, terts, sext, none, vespers. Mis van Pinksteren: sequentia	1629, 1765, 1866 BBRmhb 15	H. Bloedprocessie Brugge	1, 2, 4, 5, 6, 10
<i>Honor virtus et potestas</i> Responsorium (f.32v)	H. Drievuldigheid: metten, vespers	<i>Processionale Cisterciense</i>	Processie	2, 7
<i>Trinitati lux perhennis</i> [perennis] <i>Unitati</i> Vers (f.33r)	H. Drievuldigheid: metten, vespers	<i>Processionale Cisterciense</i>	Processie	2, 7
<i>Te Deum patrem ingenitum</i> Antifoon (f.33v)	H. Drievuldigheid: metten, vespers	1475-1500, 1629, 1765, 1866	<i>Ad introitum Chori</i> Processie in kerk	2, 4, 5, 6, 8
<i>Regnum mundi et omnem ornatum</i> Responsorium (f. 34v)	‘het gemeenschappelijke voor maagden’: metten en vespers Het feest van Maria Magdalena: metten	1629, 1765 en 1866		2, 4, 5, 6
<i>Eructavit cor meum verbum bonum</i> Vers (f.35r)	het ‘gemeenschappelijke voor maagden’: metten, vespers	1629, 1765 en 1866		2, 4, 5, 6
<i>Homo quidam fecit cenam</i> Responsorium (f. 36r)	Sacramentsdag: vespers, metten Als antifoon: lof zondag octaaf van Sacramentsdag en 3 ^{de} zondag na Pinksteren: lauden	1629, 1765, 1866 <i>Processionale Cisterciense Processionale</i> [1400-1500], Windesheim Poissy 1500- 1515	1 ^{ste} statie processie	2, 4, 5, 6, 7, 11, 18
<i>Venite comedite panem meum</i> Vers (f. 36v)	Sacramentsdag: vespers (metten)	1629, 1765, 1866 <i>Processionale Cisterciense</i> , Poissy 1500- 1515	Sacramentsprocessie 1 ^{ste} statie	2, 4, 5, 6, 7, 18
<i>O sacrum convivium in quo Christus</i> Antifoon (f. 37r)	Sacramentsdag: vespers	1629, 1866, Liederhandschrift, 1525,	Processieantifoon	2, 4, 6, 16

<i>Respexit Elias ad caput</i> Responsorium (f. 37v)	Sacramentsdag: metten, vespers, (lauden)	1629, 1765,1866 <i>Processionale Cisterciense</i> Poissy 1500- 1515	2 ^{de} statie Sacramentsprocessie	2, 4, 5, 6, 7, 18
<i>Si quis manducaverit</i> Vers (f.38r)	Sacramentsdag: metten	1629, 1765,1866 <i>Processionale Cisterciense</i>	3 ^{de} statie van de Sacramentsprocessie	2, 4, 5, 6, 7
<i>Tuam crucem adoramus domine</i> Responsorium (f.38r)	Kruisverheffing, Kruisvinding: metten, vespers	1765, 1866 <i>Processionale van de Sint-Pietersabdij</i>	Processie H. Kruisverheffing (14 september)	2, 5, 6, 9
<i>Adoramus te Christe et benedicimus</i> Vers (f.38v)	Kruisverheffing, Kruisvinding: metten, vespers	1765, 1866 <i>Processionale van de Sint-Pietersabdij</i>		2, 5, 6, 9
<i>Terribilis est locus iste</i> Responsorium (f.40v)	Kerkwijding: Metten, vespers, (terts) Introïtus	samen met onderstaand vers: later (1501- 1550) bijgeschreven in het <i>Processionale Cisterciense</i> (f. 43r, f. 43v) en in <i>Processionale</i> [1400-1500],Windesheim	Processie (intrede gezang)	1, 2, 7, 11
<i>Cumque evigilasset Jacob</i> Vers (f.41v)	Kerkwijding: Metten, Vespers, terts	idem	Processie (intrede gezang)	1, 2, 7, 11
<i>Benedic Domine domum istam</i> Responsorium (f.41V)	Kerkwijding: metten, (vespers, terts)	1475-1500 (muziek handschrift)		2, 8
<i>Fuit homo missus a Deo</i> Vers (folio 43r)	Geboorte van de H. Joannes de dooper: metten	1629, 1866		2, 4, 6
<i>Felix namque es sacra virgoMaria</i> Responsorium (f.46r)	Feest van geboorte van Maria, de tenhemelopneming, de boodschap en het zuiveringsoffer: metten, vespers	1629, 1866	Mogelijk werden responsorium en vers gezongen bij de staties tijdens de processie O.L.V.- Tenhemelopneming?	2, 4, 6
<i>Ora pro populo</i> Vers (f.46r)	Idem	1629, 1866	Idem	2, 4, 6
<i>Te sanctum Dominu[m] in exelsis</i> Responsorium (f.47v)	feest van H. Michael Aartsengel metten, vespers	1475-1500 (muziek handschrift)		2, 8

<i>Tua sunt h[a]ec Christe Responsorium (f.48v)</i>	Feestdag Allerheiligen: metten, vespers	1629, 1866		2, 4, 6
<i>Gloria virtus et gratia Vers (f.49r)</i>	Feestdag Allerheiligen: metten, vespers	1629, 1866		2, 4, 6
<i>Concede nobis Domine Responsorium (f.49v)</i>	Feestdag Allerheiligen: metten, vespers	1629, 1866 1475-1500		2, 4, 6, 8
<i>Adjuvent nos eorum merita Vers (f.50r)</i>	Feestdag Allerheiligen: metten, vespers	1629, 1866 1475-1500		2, 4, 6, 8
<i>[Alleluja] Martinus Abrahe sinu Responsorium (f.50v)</i>	Feestdag St. Martinus: metten, vespers	1629, 1866		2, 4, 6
<i>Martinus episcopus migravit Vers (f.51r)</i>	idem	1629, 1866		2, 4, 6
<i>Hic est vere martyr qui pro christi Antifoon (f.50r)</i>	Gemeenschappelijke 1 martelaar: lauden en vespers	1629, 1866		2, 4, 6
<i>Tradiderunt corpora sua Vers (f.57r)</i>	Gemeenschappelijke van de martelaren: metten	Alleen als respensorium in processionales uit 1629, 1765 en 1866		2, 4, 5, 6
<i>Sint lumbi vestri præcibcti & lucernæ Responsorium (f.57v)</i>	Gemeenschappelijke van de belijders: metten, vespers	1475-1500, 1629, 1765, 1866 <i>Processionale Cisterciense</i>		2, 4, 5, 6, 8
<i>Vigilate ergo quia nescitis Vers (f. 58r)</i>	idem	idem		2, 4, 5, 6, 8
<i>Simile est regnum celorum Antifoon (f.59r)</i>	Feest van de HH. Maagden: metten, lauden, vespers	1626, 1765, 1866		2, 4, 5, 6

Literatuur

1. *Volksmisaal en Vesperale*, negende uitgave, abdij Affligem, Hekelgem, 1949
2. *Data base: CANTUS Index Online catalogue for Mass and Office*. <http://cantusindex.org/home>

3. Vanden Bossche H. *Inventaris/Catalogus van de Boekencollectie, Muziekcollectie: handschriften en drukken, en Lofdichten van het Begijnhof te Turnhout*. 'Herkomstonderzoek' Eigendomsmerken. Bijlage: Is het 'Responsoriaal Processionale' alleen maar een Processieboek?
De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout vzw 2015 – 2019. Herwerkt, verbeterd en uitgebreid – augustus 2019. www.vriendenbegijnhof.be webpagina 'artikels'1.3.
4. *Processionale, ritibus Romanae Ecclesiae accommodatum; antiphonas & responsoria aliaque in supplicationibus decantari solita complectens: Iussu & auctoritate Rmi & Illmi d. Matthiae Hovius. ex officina Plantiniana Balthazaris Moreti, Antwerpen MDCXXIX (1629)*. Short title catalogue Vlaanderen: c:stcv:6877863. Elektronisch beschikbaar: Biblioteca nazionale centrale di Roma 71. 4.E.9
5. *Processionale pro Ecclesiis ruralibus Ritibus Romanae Ecclesiae accommodatum. Responsoria, Hymnos, Antiphonas, Psalmos, aliaque in Processionibus dicenda complectens. Additis sub finem Laudibus vespertinis de SS. Sacramento & de Beata Maria Virgine* Antverpiæ Aput Cornelium F. Verdussen Anno M.D.C.C.LXV (1765) (zie ref. 3)
6. *Processionale ritibus romanae ecclesiae : accomodatum Matthiae Hovii archiep. Mechl. jussu editum, nunc vero, eminentissimo ac reverendissimo archiepiscopo Engelberto Cardinali Sterckx jubente, recensitum et auctum. Cum cantu emendato; Mechelen H. Dessain 1866* (inventaris boekencollectie begijnhof Turnhout nr. B1838¹). 'Heruitgave' (aangepaste versie) van: *Processionale, ritibus Romanae Ecclesiae*, ex officina Plantiniana Balthazaris Moreti, Antwerpen MDCXXIX (1629)
7. *Processionale Cisterciense* (periode: 1451-1500, 1501-1550) Universiteitsbibliotheek Gent, <https://lib.ugent.be/viewer/archive.ugent.be:BF59132C-9B29-11E1-A2AB-3C603B7C8C91>
8. *Processionale* [muziek manuscript] [1475-1500] Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 421 (Hs1 L13). <http://objects.library.uu.nl/reader/resolver.php?obj=00652475&type=2->
9. *Processionale van de Sint-Pietersabdij te Gent*. [manuscript] 1ste helft 16de eeuw. https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/000/786/623/BHSL-HS-0188_2015_0002_AC.pdf
10. Haggh B. *Brugse begijnen en de Bloedprocessie*. In: Mannaerts P. (ed.) *Beghinae in cantu instructae. Muzikaal erfgoed uit Vlaamse begijnhoven (middeleeuwen – eind 18de eeuw)* Centre d'études supérieures de la renaissance. Collection "Épitome musical" Turnhout: Brepols, 2007, p. 27-50.
11. *Processionale* [1400-1500] Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 432 (Hs 4 F16) (reguliere kanunniken van Sint -Augustinus, Windesheim). <http://objects.library.uu.nl/reader/resolver.php?obj=002652767&type=2>
12. van Miert A.J. (1923) *Het Begijnhof van Turnhout*. Anastatische herdruk, Stadsarchief Turnhout, 2002, p. 64.
13. Nolthenius H. *Muziek tussen Hemel en Aarde. De wereld van het Gregoriaans*. Derde druk Vantilt, Nijmegen, 2009, pp. 148, 194, 197, 199, 202.
14. Cornaz M. *Franciscus Krafft en het Leuvens begijnhof*. In: Mannaerts P. (ed.) *Beghinae in cantu instructae. Muzikaal erfgoed uit Vlaamse begijnhoven (middeleeuwen – eind 18de eeuw)* Centre d'études supérieures de la renaissance. Collection "Épitome musical" Turnhout: Brepols, 2007, p.117.
15. Thompson A. O.P. *Dominican Compline and its Processions*. May 5, 2008. <http://dominican-liturgy.blogspot.com/2008/05/dominican-compline-and-its-processions.html>
16. de Loos I., van der Poel D. *Het liederenhandschrift Brussel, KB, II 2631. Samenstelling en repertoire*. Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden. Jaargang 2001, 97-119
17. E-Sau (Salamanca) Universidad, Archivo y Biblioteca Plenary Missal Archiefnummer: E-SAu Ms 2637 Tweede helft 12de eeuw. Folio 102v
Slovak early musik database **Cantus Planus in Slovacia**: [SK-BR1](#) (Bratislava) Rkp. 387 Missale Notatum Folio 017v Cantus index 600355.1 en 600.355b.
18. *Processionale Prieuré Saint-Louis de Poissy*. Paris 1500- 1515. <http://www.textmanuscripts.com/medieval/poissy-processional-141375>